

РТР – Рукоп. зб-к «Pieśni, tańce i padwany», II п. XVII ст., за вид.: Возняк М. [Рец. на вид.:] Polska liryka mieszczańska / Opracował K. Badecki.– Львів, 1936 // Записки НТШ.– 1937.– Т. 155.– С. 250 – 259.

Г.М. Наєнко , канд. філол. наук

ПРО ЗМІНИ І ДОПОВНЕННЯ ДО ПРОГРАМИ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (Частина 1. ФОНЕТИКА)

Сучасні підходи до викладання історичної граматики вимагають акценту на причиново-наслідкових зв'язках між фактами та явищами, до того ж у багатьох випадках нових інтерпретацій, принципово відмінних від знайомих нам за попередніми програмами та підручниками.

Зміни, так чи інакше необхідні у висвітленні матеріалу, можна згрупувати за такими типами.

Одна з проблем, що виникає при викладанні історії мови – це принципи періодизації мовних змін. Студенти в процесі знайомства з матеріалом повинні усвідомити, що будь-які діахронні процеси не відбувалися одномоментно, а мали часову протяжність (на тому, що робиться допуск при їх датуванні відносно перших писемних фіксацій, здається, наголошувати вже не потрібно). Хоча періодизація будується переважно за принципом сукупності найближчих за часом процесів, окреме явище чи зміна можуть виходити за межі періоду.

І навпаки, хронологічний період не обов'язково мусить збігатися з часом того чи іншого явища. Абсолютизація одного якогось факту – помилка, яку іноді роблять і досвідчені лінгвісти. Наприклад, М.Трубецької, а за ним і М.Камчатнов продовжують праслов'янський період до XII століття – часу існування зредукованих голосних фонем. Таке однобічне твердження викликає осуд тих дослідників, які розрізняють у вивченні процесу розвитку мови ретроспективний та перспективний підходи: справді, як пише В.М.Топоров, з погляду ретроспективи мова слов'янських діалектів УІІ-Х ст. – праслов'янська, але з огляду на перспективу – уже всюди різна: це протоукраїнські, проторосійські, протословацькі, проточеські, протопольські діалектні утворення, у кожному з яких існували певні специфічні ознаки сучасних окремих мов.

Так само однобічними видаються і твердження про «завершення», «закінчення формування» тощо. Висновок А.Кримського про те, що в ХІУ ст. «українська мова дообразовалася геть до кінця», Ю.Шевельов називає фантастичним, і має рацію: хронологічні межі і періоди існують у свідомості дослідників, еволюційні ж процеси в них замикаються тільки умовно. Тому застосування прийому «синхронія в діахронії», прийнятого в навчальних курсах, необхідно супроводжувати спеціальним коментарем, що допоміг би студентам усвідомити безперервність живого плину історичних явищ та процесів.

Немало проблем виникає також і з датуваннями окремих із них. Існують групи процесів, що отримують хронологізацію, кардинально відмінну в різних дослідників. Наприклад, М.А.Жовтобрюх відносить злиття коротких *ă та *o до початку праслов'янського періоду, а Ю.Шевельов датує його 8-9 ст. н.е. Існують ряд прикладів, що підтверджують і ту, і іншу дати. Логічно припустити, що тенденція до втрати часокількісних розрізень була досить тривалою. Інакше не можна пояснити, чому запозичення різного часу засвоїлися українською мовою з початковим [o], і це відбувалося як на початку писемного періоду, так і пізніше – пор. грецьке за походженням ім'я *Олександр* чи лексеми *оксамит*, *олтар* > *вістар*, *оренда* тощо. Таким чином, виникає проблема: до якого періоду віднести явище? На нашу думку, вирішальною при цьому мусить бути дата початку процесу, коли назрівали його причини, тому його слід розглядати серед пізніх праслов'янських тенденцій.

Точніше визначення причин і наслідків звукових явищ веде до нового розуміння зв'язків між ними. Нам уже доводилося згадувати про ідею циклічності розвитку звукового ярусу мови, про дві основоположні точки, відносно яких розглядаються групи типологічно подібних явищ: це початок дії закону відкритого складу та припинення його дії внаслідок занепаду та вокалізації редукованих. Наприклад, перехід етимологічного *e в [o] – тенденція, що дозволяє пов'язати форми *jezero>[ozero], *jeho>[joho], *рьšeno>[ršono] як вияви перетворення одного порядку, а першу пару з названих відповідників ще і з тенденцією до втрати початкового [j] перед голосними непереднього ряду, узгоджену з законом складового сингармонізму.

Явища з огляду на їх причини групуються по-новому, і таким чином можуть формуватися хронологічні періоди, відмінні від

знайомих нам за попередніми підручниками. Відмова від ідеологічної за своєю суттю концепції давньоруської мови та відповідної періодизації історії східнослов'янських мов – додатковий чинник для такого перегляду матеріалу.

Приміром, сьогодні немає сумнівів у тому, що перетворення *ě в укр. [i] продовжує праслов'янську тенденцію монофтонгізації дифтонгів. Виходить, що розпочався цей процес ще в дописемний період, і мають рацію дослідники, котрі відсувають його початки до пізньої праслов'янської епохи. Таким чином виникає проблема адекватності відповідної термінології, наприклад правомірності визначення «ранніх рефлексів ятя». Їх можна було б назвати «ранніми», якби вони збігалися за наслідками з передбачуваними «пізніми», тобто якби в усіх випадках витворювався той самий український [i]. Крім того, існують синхронні написання з ѥ та ѣ на місці етимологічного ꙗ, які теж можна з повним правом назвати «ранніми рефlekсами ятя». Логічніше було б говорити про відхилення, спричинені дією аналогії, гармонії голосних, впливом народної етимології тощо. Так само жоден із інших процесів не існує без винятків чи аналогічних порушень, які не варто виділяти як окремі явища.

Терміни, які беруть у лапки («новий ять», «нові дифтонги» тощо), з'явилися ще в працях філологів XIX ст. Таке графічне позначення – ніби підтвердження їх несерйозності, ненауковості. На нашу думку, вони витримали перевірку часом і сумнівів не заслуговують. Крім того, умовність багатьох термінів (наприклад, «ять» чи «новий ять»: назва літери використовується для позначення фонем та її алофонів, що походять з праслов'янської *ě) теж потребує спеціальних коментарів.

Уже неодноразово йшлося про те, що з вивільненням від ідеологічних обмежень зникає потреба розглядати ті мовні особливості чи характерні ознаки, що притаманні діалектам російської мови. При викладі необхідно наголосити, що ряд процесів і особливостей, характерних для російської мови, виявляються тільки вузько діалектно обмеженими в українській. До таких відносять «акання», генетично пов'язане зі згаданим процесом нівеляції часокількісних розрізень голосних та підтримане, можливо, впливом балтійського субстрату. Російським говорам притаманні також явище т.зв. 4-ї палаталізації, або переходу *[gy], *[ky], *[xu] > [g'i], [k'i], [x'i] (в українській мові, як відомо, воно виявляється дуже

обмежено, в північних говорах, що сусідять з російськими, на більшості ж території праслов'янський *і перейшов у новий український [y], що й призупинило процес пом'якшення задньоязикових). Російським говорам притаманне явище оглушення приголосних у кінці слова після втрати кінцевого слабкого редукованого чи зміна артикуляції початкового [i] в позиції після редукованого.

Сьогодні інакше інтерпретують рефлексії сильних напружених редукованих [ь], [ъ] відповідно як [i] та [y]. Більшість дослідників визнають цю стадію зайвою, в усіх випадках витворювався новий український [y]. (Зрозуміло, що попереднє трактування з'явилося не без впливу традиційних коментарів до історії напружених зредукованих у російських говорах: там вони розвивалися аналогічно до сильних [ь] та [ъ]).

У зв'язку з тим, що відпадає необхідність у штучному відтягуванні хронологічних меж явищ до XIII-XIV ст., цілком виправдано видається можливість розгляду тривалих процесів, які розпочалися, наприклад, у IX-X столітті, як злиття *і та *у, а завершилися у XII-XIII. Або процес переходу *ě в [i] – почався в X-XI ст., а завершився після занепаду редукованих (прямий зв'язок між ними зрозумілий – вакантне місце голосного переднього ряду високого підняття заповнювалося за рахунок новоутвореної /i/ різного походження). Чи процеси ствердіння приголосних, причини яких пов'язують із дією балтійського субстрату. Їх слід розглядати в межах дописемного періоду, коли назрівали внутрішні причини та вибудовувалися механізми їх розвитку.

Сьогодні активізувалися типологічні дослідження української мови, і крім визначення внутрішніх причин звукових змін, дослідники припускають немало роль зовнішніх чинників у розвитку фонетичного ярусу мови. Уже практично немає сумнівів у тому, що в перетворенні праслов'янського *g у характерний глотковий фрикативний [h] визначальну роль відіграв скіфський субстрат. З його дією останнім часом пов'язують, зокрема, сильний український «ікавізм», наявність специфічного високо-середньої /y/, збереження твердості приголосних перед /e/ та збереження м'якості /c'/ перед колишнім слабким редукованим. Навіть появу повноголосся іноді пояснюють як наслідок впливу угро-фінського чи тюркського субстрату. Такі дослідження можуть бути дуже продуктивними при тлумаченні явищ, що викликали істотні труднощі при інтерпретації.

Так, припущення О.Ткаченка про досить тривале існування слабких редукованих у кінці слова дозволило йому пояснити факт збереження м'якості кінцевого [с']. Нагадаймо, що особливої уваги вимагає також і множинність можливих причин явища чи процесу: різні чинники мовних змін взаємопов'язані й діють одночасно, так що практично «в історії мови не буває лабораторно чистих зрушень»¹.

Загальний виклад матеріалу початкових розділів курсу історії української мови можна представити в такій послідовності.

Вступ

Тема 1. Специфіка історії української мови як навчальної дисципліни

1. Дефініція історії мови, її завдання та значення.
2. Найзагальніші особливості розвитку мовної системи в діахронії.
3. Зв'язки історії української мови з іншими дисциплінами, зумовлені єдністю методу, прийомів та джерел вивчення.
4. Джерела мовно-історичних відомостей. Особливості використання писемних пам'яток.
5. Суть комплексного підходу до вивчення історії мови та найважливіші досягнення української історичної лінгвістики.

Тема 2. Проблема походження української мови

1. Етнополітична концепція «великоруського народу» та рецепція гіпотези М.Погодіна – О.Соболевського.
2. Зародження української національної ідеї та концепції самостійного існування української мови у працях М.Максимовича і А.Кримського.
3. Проблема розпаду праслов'янської мови. Ідея праруської мови та праруської єдності О.Шахматова та кардинально протилежна позиція С.Смаль-Стоцького.
4. Розвиток поглядів О.Шахматова у радянському мовознавстві. Концепція давньоруської мови, її особливості та сучасні інтерпретації проблеми існування давньоруської мови.
5. Концепція історії української мови Ю.Шевельова. Основні положення.
6. Огляд періодизацій історії української мови та найважливішої термінології для позначення її етапів.

Тема 3. Визначальні риси української мови та її місце серед інших слов'янських

1. Основні фонетичні ознаки, що відрізняють групи слов'янських мов. Генетична чи культурно-географічна класифікація?
2. Фонетичні та граматичні ознаки, що відрізняють сучасні східнослов'янські мови: риси, спільні для української та білоруської мов; риси, спільні для української та російської мов.
3. Визначальні ознаки української мови.

Фонетика

Тема 4. Праслов'янський період. Походження праслов'янської фонетичної систем

1. Предмет історичної фонетики.
2. Сучасні інтерпретації проблеми причиновості звукових змін.
3. Класифікація фонетичних змін.
4. Найдавніші зміни індоєвропейського вокалізму. Співвідношення індоєвропейського та праслов'янського вокалізму.
5. Найдавніші зміни у системі приголосних: втрата придихових проривних; втрата задньоязикових лабіалізованих; зміна напівпалатальних задньоязикових у зубні; зміна *s на *x; зміна *m на *n.
6. Явища проміжного характеру: втрата складотворчих сонантів.
7. Система співвідношення індоєвропейського та праслов'янського консонантизму.

Тема 5. Найдавніші особливості протоукраїнських діалектів, що сформувалися в праслов'янському періоді. Зміни, пов'язані з дією закону зростаючої звучності та закону складового сингармонізму

1. У системі голосних: втрата часокількісних розрізень; монофтонгізація дифтонгів; витворення носових голосних; перебудова дифтонгічних сполучень. Співвідношення системи голосних ранньої – пізньої праслов'янської.
2. У системі приголосних: перша палаталізація задньоязикових приголосних; палаталізації приголосних під впливом *j, поява українського рефлексу /dž/ в дієсловах; занепад,редукція, зокрема в кінці слова; спрощення у групах *tl, *dl; вставлення зімкнених; зміни гемінат; асиміляція у групах *gt', *kt'; палаталізація II,

особливості прояву процесу в різних протоукраїнських діалектах; палаталізація III; поява протетичних приголосних. Співвідношення системи приголосних раннього праслов'янського – пізнього праслов'янського періодів.

3. Чергування фонем, успадковані з праслов'янського періоду: а) голосних; б) приголосних.

Тема 6. Характеристика фонетичної системи протоукраїнських діалектів VI - VII ст.

1. Система голосних.
2. Система приголосних.
3. Особливості артикуляції окремих голосних та приголосних.
4. Суперечності в підсистемах, що стали поштовхом до їх подальшого розвитку.

Тема 7. Зміни, що повністю завершилися в дописемний період та стали визначальними для східнослов'янських мов

1. У системі голосних: а) пов'язані з завершенням праслов'янських тенденцій: природа «акання»; перехід *a>/o/; проблема інтерпретацій співвідношення початкового [je] та [o] у різних слов'янських мовах; б) пов'язані з дією ЗВС: розвиток повноголосся; метатеза початкових сполук *ort, *olt; в) пов'язані з усуненням асиметричності: втрата носових *e, *o.
2. У системі приголосних: розвиток системи протетичних приголосних (тенденція до втрати початкового [j]); тяжіння до симетричності чи субстрат? – поява [ɣ], [h].

Тема 8. Українські фонетичні риси, що почали формуватися в дописемний період

1. У системі голосних: а) завершення праслов'янських тенденцій: перехід *e в [o]; б) усунення асиметричності системи: збіг *i, *y в українській [y]; зміна *ě> [i].
2. У системі приголосних: а) тенденція до ствердіння приголосних: ствердіння [r']; ствердіння шиплячих; диспалаталізація [s']; ствердіння [l'], [n']; ствердіння приголосних перед колишнім *e; б) поява нових запозичених фонем: /f/.
3. Розвиток системи голосних у період VI-X ст. (схема).
4. Розвиток системи приголосних у період VI-X ст. (схема).
5. Висновки. Фонетична система староукраїнської мови на час появи писемності.

Тема 9. Занепад редукованих фонем

1. Позиційні алофони редукованих фонем.
2. Причини, час та механізми процесів занепаду слабких та вокалізації сильних.
3. Втрата у позиції перед сонорними. Друге повноголосся.
4. Втрата у позиції після сонорних – поява [гу], [лу].
5. Рефлекси напружених зредукованих.

Тема 10. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних фонем

1. Поява секундарних та вставних [о],[е].
2. Питання про компенсаційне подовження голосних у новому закритому складі. Новий ять.
3. Розвиток приставних голосних.
4. Втрата початкових голосних.
5. Поява нових дифтонгів.
6. Висновки. Розвиток системи голосних внаслідок занепаду зредукованих.

Тема 11. Український «ікавізм»

1. Діалектні рефлекси переходу [о], [е] в [і].
2. Свідчення писемних пам'яток.
3. Концепції пояснення механізму витворення «нового [і]» у «нових закритих складах».
4. Різновиди аналогій та відхилень у процесі.
5. Наслідки зміни [о], [е] в [і] для фонологічної системи.

Тема 12. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних фонем

1. Припинення дії закону відкритого складу та наслідки цього: нові групи приголосних та спрощення їх, зокрема в кінці слова; поява вставних приголосних; асиміляція приголосних; асиміляція *[j] – поява нових гемінат; дисиміляція приголосних; ствердіння приголосних; палаталізація приголосних.
2. Перехідні явища: зміни [l]>[u], [w]>[u],[u].
3. Висновки: розвиток системи консонантизму.

Тема 13. Походження пізніх фонетичних змін

1. Перехід [е] в [а].
2. Перехід [а] в [е].
3. Зближення у вимові фонем /о/ та /у/.

4. Нові запозичені фонеми: /dz/.
5. Висновки. Розвиток фонетичної системи.

¹Мечковська Н.Б. Общее языкознание / Под общей ред. А.Е.Супруна. – М., 1983. – С. 359.

Н.П. Русаченко, асп.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ

Одним із факторів історичного розвитку мовної системи, як і її синхронного функціонування, є взаємодія мовних рівнів; зокрема, вона виявляється на межі фонології та морфології. Чергування звуків, утративши характер чисто фонетичної закономірності, звичайно переходить у сферу морфології, про що свідчить значна питома вага так званих морфонологічних чергувань.¹

Сказане стосується як традиційних (історичних) чергувань, що розвинулися в мові внаслідок тривалого функціонування, закріплення за певними формами, так і позиційних (фонетичних), зумовлених закономірностями функціонування сучасної системи. І ті й інші відіграють істотну роль у системі мови; вони служать основою для виділення морфонології як науки про принципи використання фонем для творення морфологічних елементів². Фонетичні закони, що діють у мові, обмежують появу звуків у певних позиціях, спричиняються до звукових змін у морфемах, отже, до виникнення морфонологічних чергувань³.

Мовознавці висловлюють різні погляди про чергування, які треба віднести до морфонологічних. Так, із досліджень Т.В.Булигіної, В.Б.Касевича, І.В.Козленко, С.М.Толстої⁴ випливає, що немає підстав відмовляти фонетичним чергуванням у статусі морфонологічних, оскільки їх матеріальна природа спільна з історичними. Проте видається переконливішою ідея звуження предмету дослідження в морфонології до альтернатив, причини виникнення і розвитку яких приховані в діячності; з цієї ідеї виходять А.С.Кузнецова, Т.В.Попова, С.Б.Бернштейн, О.О.Реформатський⁵.

Процес переходу фонетичного чергування в морфонологічне можна простежити лише в діячності аспекті. Звук, що в певних позиціях замінюється на інший, із часом перестає зумовлюватися